

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑՈՒ

Գ.

Մեր հակառակորդի կարծիքով Կաղանկասուացին դրել է Վիրոյի եւ Ջեւանչէրի հատուածները, ասենք զրուսագները, որպէս ականատես 628 եւ 689 թուին: Քննենք նախ Վիրոյի զրուագը:

Տեսանք որ Վիրոյի պատմութիւնը գրուած է ամէն պարագային 652 թուականից յետոյ եւ ոչ 628ին: Բայց մոռանանք այս կէտը, ինչպէս մոռացել է Հ. Հաքոյանի: Ուրիշ կողմէն մօտենանք հարցին:

Նման զէպքերում լաւագոյն միջոցն է պատմական ստուգումը, այսինքն թէ ո՞րքան ճշմարիտ է քննելի պատմութիւնը. կարելի՞ է վստահիլ որ պատմիչն իրօք ակնատեսս ունի է, թէ այնպիսի սխալներ է գործում, այնպիսի չփոթ տեղեկութիւններ է տալիս որ մատնում են նրա ոչ ժամանակակից լինելու պարագան:

Արդ Վիրոյի զրուագը բռնում է Բ. Գրբի թիւն մինչեւ ԺԶ (ոչ ԺԳ ինչպէս Հ. Հաքոյանին է հաշում) գլուխը: Թ. գլուխը ներածական է, մի տեսակ նախաբան: Հետևեալ Ժ. գլխում պատմում են Ռոստով Բ. Ապրուէգի շահատակութիւնները եւ ի միջի այլոց հետեւեալը..

«Այլ առաւել ևս ոգորէր ընդ ծով եւ ընդ ցամաք եւ զպղեցկալէն քաղաքս Հոռոմաբնեւոց բնակչօքն իւրովք հանդերձ խաղաղացուցանէր ի կողմանս Պարսից վասն տենչամաց իւրոց. նմանապէս հարտարօք ի նոյն ձև օրինակի նստուցանել եւ անուանել զոմն առաւել քան զԱնտիոք քաղաք եւ զայն ամենայն յիւր անուն զառարեւել ի վերայ յաւելեալ»:

Այստեղ մի խոչոր անաբրոնիսմ կայ: Գիտենք Սերէոսից եւ աշուտս որ Ռոստով Ա. Անուշուռուան բիւզանդական հողից զաղթեցրեց ժողովուրդը եւ հիմնեց մի նոր քաղաք եւ կոչեց Վեհ-Անշատոք, այսինքն Վեհ-ապ-Անտոք, չլաւ քան Անտիոք»:

Մեր պատմագրի Առաւել քան զԱնտիոք քաղաքը նոյնն է ինչ որ Վեհ-Անշատոք: Իսկ վերջինս հիմնուած է 540 թուականին: Պատմագիրը չփոթել է Ռոստով Ա. Ռոստով Բ. ի հետ եւ առաջինի գործը վերագրել երկրորդին: Ակնհերեւ է որ այսպիսի չփոթութեան հեղինակը չէր կարող ժամանակակից լինել Ռոստով Բ. Ապրուէգին եւ ոչ ժամաւանդ գրել 628ին: Երկրորդ թիւնը կարելի է եւ պէտք է մեկնել նրանով որ հեղինակը, ընդհակառակն, շատ ուշ է քան 628 թիւը: Վ. ԺԱ. գլխում նկարագրում է Ռաքարաց արշաւանքը չամին երեսներորդի ութերորդի, որ ամ էր տաքնապի աղետի սպանման Ռոստովուս, այսինքն 628 թուին, Յիրականին այս արշաւանքը տեղի է ունեցել 626 թուին: 628ին գրող հեղինակը այսպիսի սխալ չէր կարող գործել եւ երկու տարի հտուծիւն ունեցող անցքը տեղափոխել իր գրութեան տարին: Հետեւաբար նա 628ի գրել է:

ԺԲ. գլխի մէջ մի ուրիշ տեղ կուպիս սխալ: «Յամին երեսներորդի վեցերորդի Ռոստովուս», ուրեմն 626ին, Հերակլ կայսր խորհում է «թէ զիարդ արդեօք կարասցէ բուժիլ յանհարին տրամութենէն եւ ի նախատանցանց, եւ յարաբերութեան մէջ է մտնում Պաղարների հետ եւ նրանց կանչում օգնութեամբ: Կատարեալ անհեթեթութիւն է, 626ին սրբել տալ 668ին

կրած նախատինքը: Հեղինակը լաւ չէ սերտել իր ձեռքի տակ գտնուած նւթերը: Խաղարկների արշաւանքը տեղի ունեցաւ 626ին, իսկ 628ին վերադարձ արշաւանքը իսկապէս մի ուրիշ նկարագրութիւնն է նոյն 626ի արշաւանքին: Մի դէպքը վերածելով երկուսի, հեղինակը դործել է ակամայից մի ուրիշ սխալ՝ կարծելով որ 626 թուին խաղարկները «ճանապարհ կաշկալ քնշ աշխարհն Վրաց եւ Եղիպտացւոց հատին անցին ընդ ծովն մեծ մինչեւ ի պալատն արքունի եւ յանդիման լեալ մեծի կայսերն, հաստատեն առ միմեանս զերգումնս»:

Սակայն խաղարկները երբեք չեն գնացել բիւզանդական մայրաքաղաք բաճակցեցելու կայսեր հետ. Հերակլ կայսրն է որ եկաւ Եգիպտոսաց աշխարհը եւ պաշարեց Տիփղոսը: Այս քաղաքի տնօրէն տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն խաղարկ թագաւորի՝ Ջերուխաբանի հետ, որ է Զիլերէլ Թէոփան պատմիչի: Կայսրը խոստանում էր տալ իր մատաղահաս հագել 17 տարեկան զուտորը, ի տրիտուր զինուորայական օլնութեան, խաղարկի խանին: Եթէ մեր պատմադիրը դրած լինէր 628 թուին, այլադէպ էր աջացան սխալ տեղեկութիւն չունենալ օրտան եղելութեան մասին, մանաւանդ որ խաղարկները իջնելով ձորայ կամ Զողայ պահակեց Ալյուանք, այստեղից էլ են զնացել Տիփղիս ներկայանալու կայսրեր:

Աւելորդ չէ յիշել նաեւ որ ներածական գլխում (Թ) դործ է ածուած հայ թուականութիւնը որ մեր մատենագրութեան մէջ ստացին անգամ երեւան է գալիս 684 թ. եւ սուրբական է դառնում միմիայն ութերորդ դարու վերջերից յետոյ: 1):

1) Հնագոյն արձանագրութիւնն է Թալինի մայր եկեղեցււ ՄԼԹ Թ. Հ. = 783: Արիւտդուն վարդապետի կարգն արձանագրութիւնը Անի՝ շինեցի գեկեղեցիս գայս ի քուսկումնութեան ՀԱ. » վիճելի, արդեօք հայոց պիտի կարդայ թէ 71=622. մի դէպքում արձանագրութիւնը պետք է քերի հաւարել, միւս դէպքում խնդրուկան է մնում թէ ինչու չէ նշանակւած (հայոց) ՀԱ: Մատենագիրներից առաջին անգամ Ղեւոնդի մօտ, Արծրունի եղբայրների մահատակութեան

Այս դիտողութիւններն ինքնին ապացոյց են որ մեր պատմադիրը ժամանակակից չէ անցներին եւ ամէն պարագայի Վիրոյի դրուագը չէր կարող գրուած լինել 628 թուին, հակասակ Հ. Հացունու:

Պատուական հօր մորորութեան աղբւրն է երկրորդ դրէի Թ ներածական գլխի սխալ ըմբռնումը: Գլխի վերնագիրն է. «Պատմութիւն յաղապս յարուցման աղագց բարբարոսաց եւ պէտպէս տիեզերահեծ տազնապին որ եղեւ աշխարհաց»: Սա ընդհանուր վերնագիր է որ վերաբերում է հետեւեալ գլուխներին մինչեւ ԺԳ, թէ՛ն սրանցից իւրաքանչիւրն իր յատուկ վերնագիրն եւս ունի, ինչպէս որ ԺԴ գլխի վերնագիրն ամփոփում է ոչ միայն ԺԴ, այլ եւ հետեւեալ գլուխները մինչեւ ԺԶ, հակասակ որ իրենց յատուկ վերնագիրն ունին: Թ գլխի վերնագիրը վերաբերում է իսկապէս Թ մինչեւ ԺԶ գլուխներն այս երկու հատուկներին: ձիւղ աղպէս Բ գրէի ԹՅ գլխի վերնագիրն ի նկատի ունի ԹԹ մինչեւ ԼԳ գլուխները, որովհետեւ այնտեղ նշանակուած է «զլուտ արքայ խաչին որ ի Գիւն», իսկ այդ գլխի մասին խօսում է ԼԳ գլխում:

Հակասակ վերնագիրն, Թ գլուխը տազնապին մասին է խօսում, այլ մի տեսակ ներածութիւն է: Նախ քան անցնել տազնապին պատմութեան, մեր պատմադիրը անձնատուր է լինում տիտուր խորհրդածութեան եւ գոչում է. «Ո՛վ սքանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ եմ հնչեցուցանել ի լսելիս տիեզերաց օտաւորաց եւ հեռաւորաց». եւ շարունակում է արծարծել այս նիւթը: Նրան թւում է որ տիեզերական պատմութիւնը չդիտէ նման տազնապ որ վիճակուեց Աղուամից աշխարհին, ո՛չ սուրբ դիրքը, ո՛չ արտաքին պատմադիրները: Կարծես թէ Փրիչի մարգարէութիւնն էր որ կատարուեց թէ «լսելոց էք պատերազմութիւն եւ համբաւս պատերազմաց եւ լինել սովոց յաճախութիւն

տարին ՄԼԳ=784 (աւելի ճիշդ ՄԼԴ): Մեքեֆ կարծում ենք որ «Կայսերաց Պատմութեան» վերջ յիշատակած ձևԴ=685, հնագոյն գործածութիւնն է:

ևս սուրբ եւ սասանութիւնք» 1): Յանկարծ սթափուամ է իր անդնալից. «Եւ արդ քանի ընկղմեցան միտք իմ եւ զբողեցան խորհուրդդ իմ ի տեղեկական հարուածոցս եւ մոռացայ զկարգ քանին որ հանդերձեալն էր արկանել հիմն եւ սկիզբն առնել ժամանակաց եւ անցից որք անցին ընդ աշխարհս Աղուանից, ըստ բանի մարդարէին եթէ՝ «ճոռացայ ուտել զհաց իմ ի ձայնէ հեծութեան իմոյ» 1): սակայն եւ այժմ առ անդամ մի թողեալ զահ եւ զերկիւղ որ դեռ գմեզս (կարգա՝ զվիտս) 2) ունի, ի նոյն կարգից դարձցուք»:

Արդ շ. Հացունի արնպէս է հասկացել այս տողերը որպէս թէ հեղինակն ականատես է եղել տաղնապին, կրել բոլոր ծանրութիւնն ու նեղութիւնը եւ սկսել զրել իր պատմական գործը սկզբից եւեթ, զրել ճարդ նեղութեան մէջ իսկ, ոչ թէ կանխաւ:

Եթէ հեղինակի միտքն այդ լինէր, պէտք էր սպասել որ արդ մասին խօսէր իր ձեռնարկութեան սկզբին եւ ոչ թէ միջին: Յետոյ, շ. Հացունի անտեսել է «մոռացայ զկարգ քանին» կարեւոր խօսքերը որ բոլորովին այլ իմաստ են տալիս ամբողջ պարբերութեան: Պատմագրերը զրել, հասցրել է իր գործը մինչեւ Բ զրբի Ը զլուսը եւ պիտի անցնէ «տեղեկեալն ու տաղնապին» պատմութեան հետեւեալ Թ զըլ խից: Սակայն փոխանակ անմիջապէս նիւթին անցնելու, հեղինակի միտքը տարւում է, ընկնում միտմտածմունքների մէջ թէ ի՞նչ ահաւոր, չտեսնուած ու չլուած, պատմութիւն է որ պիտի անէ. «միտքը կլնւում է, խոհերը չփոխւում» այս սոսկալի անցքերից եւ հարուածներից, ո՛չ որպէս ականատես այլ իբրեւ պատմող, ուստի եւ պահ մի ժողովում է «զկարգ բանին», այսինքն չեղում է նիւթից: Սակայն որքան եւ ընկճուած ծանր մտքերից, պէտք է սթափուել եւ «ի նոյն կարգ գառնայ», այսինքն

չարունակել պատմութեան թիւը որ ընդհատած էր իր խորհրդածութեան հետեւանքով:

Եւ խոստանում է պատմել ոչ միայն թշնամիների հարուածները, այլ եւ նրանց պարտութիւնը, թէ ինչպէս «մարդասէր ան Աստուծոյ» յաղթեց եւ թշնամիների ճանկան տապաստ առաջիկա չաչաց մեղքը:

Յաջորդ Ժ զլիցից սկսած մինչեւ ԺԶ, մեր պատմագիրը նկարագրում է տաղնապալից շրջան խաղարների արշաւանքի պատճառով եւ վերջին գլխում պատմում է թշնամու պարտութիւնը, թէ ինչպէս հրաշքով թշնամին իր պատիժը կրեց: Ձեռու խաբանը սպանուեց իւր յախիներէից այն միջոցին երբ նրա որդին, Չորպան-Թարխան արկանաբու զորավարի առաջնորդութեամբ, ասպատակում էր Աղուանք: Ուսման, դեռ չսպանուած, ընտանեկան դժտութիւնները ծագելուն պէս, յետ կանչեց իր որդեւն եւ զորավարին:

Այս առթիւ մեր հեղինակը նորէն ընկնում է խորհրդածութեան մէջ. «Եւ յուզին միտք իմ զբաղում ճառք անել օրինակս. միթէ՞ տաւել իցեւ քան զընկղմին Փարաւունի» եւ կամ Ամարեկի պարտութիւնը, Գէղէտին եւ Յեւոթի յաջողութիւնները եւ կամ Արտեստանցիներին հասած պատիժը: Փոքրիկ շեղումից յետոյ վերսկսում է իր պատմութիւնը, ասելով՝ «այլ մեք ի նոյն դարձուք ի կարգ քանիցն, եւ աւարտում դրուագը արձանագրելով արձայորդու եւ իր զորավարի քաջուիւր Աղուանքից համաձայն խաբանից ստացած պատուէրին: Հեղինակի «մտքի յուզումը» այստեղ նոյն կարգի արտայայտութիւն է ինչ որ նախարանի մէջ «մտքի ընկղմումը», եւ չեն նշանակում թէ պատմագիրն ականատես է տաղնապին եւ զրել է տալիսնոր մէջ իսկ, «ոչ թէ կանխաւ», 628 թուին: Նախարանի ակնարկը «անկան տապաստ առաջիկա չաչաց մեղք» վերաբերում է խաբանի անսպասելի վախճանին, որ տեղի ունեցաւ մեր հեղինակի հաշուով Կաւառի թաղաւորութիւնից երկու տարի յետոյ (յերկրորդ ամի Արտաշէի, ԺԶ գլ.), 629-630ին: Ուրեմն, եթէ Հացունու պէս մտածենք, պատմագիրը պէտք է որ սկսած լինի իր գործը ամէն պարագային ոչ 628ի տաղնապին մէջ, այլ առնուազն

1) Մատթ. ԻԲ., 2:

1) Սաղմ. ՃԱ., Զ.:

2) Այս սրբագրութիւնը պատկանում է Պարոնեամ վարդապետին, իր ձեռագրով նշանակած Կազանկատաւացու իր օրինակի յուսանցքում:

երկու տարուց յետոյ, երբ ճահ եւ երկիւղ՝ անցել էին: Հեղինակի զպացած ճահ եւ երկիւղը՝ զրողի զգացում է եւ ոչ տագնապը իրապէս ապրողի սարսուռ:

Ա զրբի մէջ ժԱ զԼ. բերումած է Գիւտ եպիսկոպոսի նամակը Վաչէի: Անվաւեր զբրումած է, բաւականին անճաշակ: Գիւտ ուզում է նկարագրել Վաչէ թաղաւորի առաքինութիւնը, բայց ստկում է այդ մտքից. «Ահ անցաւ ինձ, գոչում է նա, մեծ եւ հաւաքին եւ բարձրագոյն քան զերկիրս երկնից... եւ խորամուկ լինիլ երկնչիմ եթէ դուցէ ընկզմիցիմ որպէս Պետրոս Առաքեալ ի ծով անդնդային»... վերջապէս յաղթահարում է ահն ու երկիւղ. «Արդ հաւաք յորմէ երկուցեալ էի ի ձեռս սիրոյ մօտիմ... եւ սկսանիմ ուտոի արժանի սկսանի»: Ստորեւ բացատրում է. «Այս է որ զահի հարեալ էի ի սկզբանէ պատմութեանս որ վեր քան զքան զստանի»:

Այսպիսի դուրսեան մէջ է զգում եւ մեր պատմագիրը, երբ պատրաստում է զբրել ոչ թէ մի առաքինի կեանք, այլ «առնելովն առաքնապը: Սկսում է յուզմունքով եւ վերջանում նոյն զգացումով, որպէս պատմիչ, կրկնում ենք, եւ ոչ ակնածառեւ:

Ներածական Թ զԼիւի մէջ պատմագիրը խոստանում է զբրել մեծ «տագնապը», բայց հարկաւոր է համարում սկսել նախընթաց անցքերից, սակով. «Եւ դի անցեալ ժամանակն յետս կոյս զիրն պահանջէ ի մէնջ պատմել, սկսայց յառաջին տասնեւութ նահանջէն յայտնութեան տեսնոն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մահականի ամսոյ, յերեսուն եւ հինգ ամէն իրաւ Որդոգեան արքայից արքայի որ եղեւ»:

Պետրովի 35րդ տարին է (590+35 =) 625, որից համաձայն է եւ միւս թուականը, 18 նահանջ՝ հաշուած Մեհեկան ամսի Յայնոսութիւնից: Հայ թուականը սկսում է 552 թ. երբ Նաւասարդի մէկը = 11 յուլիսի, եւ հետեւաբար Մեհեկանի 1 = 556 յունուարի: Սա է Յայտնութեան Մեհեկանը որից հաշուելով 18 նահանջ (4×18=) 72 տարի կը ստացուի (553+72) 625 թ.:

Պատմագիրն ուրեմն պիտի սկսէ իր պատ-

մութիւնը 625 թուից: Յաջորդ Ժ զԼիւի վերնագիրը՝ «Յառաջին տասնեւութ նահանջէն սկիզբն պատմողաբար» հաստատում է նոյն խոստումը՝ սկսել յառաջին (ամէ) յետ 72 տարուց, ուրեմն 625ից յետոյ:

Սակայն, հակառակ խոստման, պատմագիրը սկսում է ոչ թէ 625ից, այլ 614 թուից, յիշատակում է Երուսաղէմի առումը եւ խաչափայտի գերութիւնը որ տեղի ունեցան 614 թուին, Հերակլ կայսրի առաջին արշաւանքը 622 թուին, յարձակումը Ատրպատականի վերայ եւ յառաջանալը մինչեւ Գալլ աւան քաղաքը, Պարսից թագաւորներին ամարանոցը (1). Ատրպատական մասու կայսրը, ըստ Թէոփանի, 20 ապրիլի 623 թուին (2) եւ հիւսնեղից վերադարձաւ ձմեռելու Աղուանք: Կաղանկատուացին յիշում է որ Պարսից զօրավար Շահապադական եկաւ Հերակլի դէմ: Թէոփանի ստեղծով, Սարաբգան զօրավարը որ նոյն Շահապադականն է (եւ ոչ Շահապադական, ինչպէս ուզուած է), յիբաւի, եկաւ Հերակլի դէմ զարնան 624 թուին: Մեր պատմագիրը զիտէ որ «միւս զօրավարը եկաւ զի Հռոմայց, այսինքն Հռոմոց երկրից: Այս զօրավարը իրաւանն էր որ կոչուած էր նաեւ Շահապադ եւ Ռազմիրոզան: Հետեւեալ ժԱ զԼ. պատմագիրն անցնում է

1) Տպագիրն ունի Գայշաւան: Պետք է գտն գրել Գալլ աւան: Պարսից արքաների ամարանոց Ատրպատականի Գանձակ քաղաքն էր, որ քնաւ Թաւրիզ չէ, այլ այժմեան Թախտ-ի-Սիւլէյման: Արաքսբեր կոչում են Շիր, եւ վկայում են որ հին ձեռն է Ջիս, որ իբրեւ թէ Գաղնա (= Գանձակ) արաքական արտասանութիւն է: Մեզ քուտ է որ Գալլ նոյնն է այս Ջիսի հետ, որի պարսկական ձեւը պետք է լինէր Գէս, Գայս: Այստեղ էր գտնուում Ատրվնասպ հռչակաւոր հրատարակում էր պատերազմական հովանաւոր եւ քաղաքները ուխտ էին զպիսի եւ յաջողութիւն խնդրում պատերազմ գնալիս:

2) Theophanes, Chronographia, ed. Bonn, p. 474.

Ոսպարաց արշաւին 628 թուին: Ոոսրով լսելով որ Ոսպարսները ասպատակում են երկիրը Հե-րակի դրզմամբ, մարդ է գրկում յանդիմանա-լու: Եթէ նրանց ոսկի էր պէտք, ինքն աւելի մեծ նուէրներ կարող էր տալ քան ստացել են կայսրից եւ սպասնաց յետ կանչել իր քաջա-մարտիկ զօրավարներին, Շահր-Վարազ, Շահէն եւ Քրտարական (1) որ աւերում են կայսերա-կան հողերը եւ նրանց ուղղել Ոսպարսների դէմ: Ոսպարսները իջան Աղուանք, ըստ Թէո-փանի, յարձակուեցին Ատրպատականի վերայ, եւ վերադարձին զնացին պաշարելու Տփղիս քաղաքը: Կայսրը եկաւ զօրքով օգնութեան: Ամէն միկնց դուռը դրին քաղաքի դէմ, բայց չկարողացան գրաւել: Եկաւ Շահր-Վարազ եւ պաշարողները ստիպուած հեռացան:

Հերակլ առաջարկեց Ջերու խաքանին վերա-դառնալ իր տեղը, քանի որ լեռնականները սո-վոր չեն հարաւային չոգերի, եւ զալ հետեւեալ տարին աւելի հովասուն եղանակի:

Տփղիսի բնակիչները սկսեցին ծաղրել Հո-նաց (Ոսպարաց) թագաւորին, ցուցարկելով պարսպների վերայ նրա ծաղրանկարը՝ պծած մի մեծ դղումի վերայ: Անարգեցին նաեւ զգմիւս թագաւորն, այսինքն Հերակլին, անուանելով նրան զպիղծ եւ արուազեղծ» (2):

Այս բոլորը ճշմարիտ է ընդհանուր առ-մամբ, սխալ է միայն տարեթիւր: Տեսարանը տեղի ունեցաւ 626ին եւ ոչ 628: Փրէշ վրիպակ չէ, որովհետեւ ասուած է՝ «որ ամ էր տազնա-պի աղետի սպանման Ոոսրովում»: Ոոսրով

1) Տպագիրն ունի Քրտակարին: Սրբագրե-լի է Քրտարական՝ համաձայն Թէոփանի Kard-eragan :

2) Վրաց Տարեդիրքը (ԲՐԱՄԱՆ, Վրաց պատմութիւն Ա. էջ 226) եւ գիտէ ձաղամֆի տե-սաբանը, քեւ տարբեր գոյնով: Հերակլի հաս-ցեին գոյած են՝ «ժօրաւէղ այծի, վիզդ՝ այծ-եամի»: Խաֆանի ինֆնաթիւնը մոռացուած է եւ Ջերգու հանգէտ է ցալիս որպէս մի վրացի իշ-խան, զինակից Հերակլի: Խաֆանը կոչուում էր, ըստ Թէոփանի, Ziebel ըստ Սեբեոսի՝ ձեմ-բուլ:

սպանուեց 628 փետրուարի 24:

Պատմագիրը ծրագրել էր պատմել 625ի յաջորդած անցքերը: Ժ եւ ԺԱ դուրիները չեղում են ծրագրից: ԺԲ դիւից է սկսուած ծրագրեալը: Այստեղ, 626 թուի տակ, պատ-մում է թէ ինչպէս կայսրը դիմեց Ոսպարսների խաքանին, դրկելով նրա մօտ բանակցութեան Անդրէ անունով պաշտօնեային: Ոսպարսը համա-ձայնեց եւ զօրքով եկաւ կայսեր մօտ:

Արդէն յիշել ենք վերեւ, որ մեր պատմա-գիրը կարծում է սխալմամբ որ խաքանը գնա-ցել է մայրաքաղաք տեմսելու կայսեր, աշինչ հանդիպումը տեղի է ունեցել Տփղիսի մօտ: Հերակլ կայսրը թողեց Կ Պոլիս 623 թուին եւ մնաց պատերազմի դաշտերում մինչեւ 628 թի-ւր՝ Ոոսրովի խորտակումն եւ սպանութիւնը: 625ին Հայաստան էր, երբ խոյս տուաւ պար-սիկ զօրավարներից եւ գրեթէ փախաւ դէպի Ամիդ եւ աշտեղից Սեբաստիա ուր եւ ձմե-րեց: Պարսեան 626 շարժուեց դէպի Վրաստան, պաշարեց Տփղիսը: Այդ միջոցին հասաւ խա-քանը զօրքով: Թէոփանի եւ Նիկիփոր պատ-րիարքի ասելով, ընդունելութիւնը մեծ էր կայսրը շոյալեց ամէն ուշաբուրթին, հանեց թագն իր գլխից եւ դրաւ խաքանի գլխին, սար-քեց մեծ ճաշկերոյթ, եւ ճաշից յետոյ բոլոր ոսկի սպանները նուիրեց խաղաք իշխանին: Եւ ինչ որ անսպասելի էր, կայսրը խոստացաւ տալ իր դուստրը Եւդոկիա քարբարոս հեթանոսին կնութեան՝ փոխան զինակցութեան: Բարեբախ-տաբար խաքանի մահը փրկեց մատաղահաս իշ-խանուհուն անարգ վիճակից: Երեւում է որ Հերակլ չէր կարող պարծենալ իր գէնքի յաջո-ղութեամբ, եւ մինչեւ 626 տարին առաւելու-թիւնը Պարսից կողմն էր:

Ոսպարսը զօրք թողեց Հերակլին եւ ինքը վերադարձաւ: Մեր պատմագրի տեղեկութեամբ խաքանը զօրք դրկեց 627 թուին իր եղբորորդու առաջնորդութեամբ, «որոյն ի պատիւ իշխանու-թեան իւրեանց Շաթ անուն կարգային»: Շաթ յատուկ անուն չէ, այլ տիտղոս, ishad կամ al-shad ըստ արբար հեղինակների:

Շաթ մտաւ Աղուանք եւ Ատրպատական, պատուած դրկեց Ոոսրովին, պահանջելով որ

յետ քաշէ իր զօրքերը կայսերական հողերից եւ վերադարձնէ խաչափայտը: Հակառակ դէպքում, սպառնաց մեծամեծ չարիքներ հասցնել: Խոսքով ծածկելով իր զայրոյթը պատասխանեց, ցաւ յայտնելով որ «իր եղբայր Ջերու խաբան», խաբանելով հին բարեկամութիւնը, խաբուել է «իր ծառայ Հռովմայեցու» խոստումներին: «Տուրկանն դարձաւ յաշխարհ իւր»: Տուրկան յատուկ անուն չէ, այլ դաւառական բառ է եւ նշանակում է պատգամաւոր. (Հմմ. ուղեկան):

Պաքանի եւ Խոսրովի այս բանակցութիւնը զրեթէ նոյնն է ինչ որ նախորդ գլխում տեսանք: Խոսքով զրկեց Պաքանի գէժ Ռոմվէն զօրավարին 1): Պարսից զօրքը մեծ ջարդ կրեց 627 դեկտեմբեր 12, որից յետոյ սկսուեցին խլըր-տումներ Պարսից արքունիքում: Խոսքով դահլեկէց փղաւ ի նպաստ իր որդու Կաւառի:

ԺԳ. զլուխը տալիս է Խոսրովի սպանուեալ մանրամասնութիւնները: Ուշագրութեան արժանի է հեղինակի համակրութիւնը հանդէպ Կաւառի, «որ էր բարեխղճ, ողորմած առ մենայն աշխարհս եւ առ ծառայս իւր»: Նա արձակեց բանտից կալանաւորներին: Ազատ արձակեց եւ Վիրոյ կաթողիկոսին, որին նուիրում է հետեւեալ ժԻ. զլուխը:

Վիրոյ կաթողիկոսը, Աղուանից իշխանների ապստամբութեան միջոցին, «փախստեալ անկանէր ի դուռն արքունի» եւ արժանանալով թագունու հովանաւորութեան, փրկուեց մահից: Բայց մնաց կալանաւոր Պարսից զբան, շարունակելով ստանալ անարգել «զհաս իշխանութեան աթոռոյ»:

Ազատուեց արգելարանից շնորհիւ Կաւառի, ուրեմն 628 փետր. 24ից յետոյ, եկաւ հայրենիք, կարօտակէզ «համբուրեց եկեղեցիներէրի դռներն ու յատակները», եւ հազիւ սփոփուած իր երկարատեւ վշտից, նոր աղէտի մէջ ընկաւ: Ջերու խաբանն իր որդու Շաթի հետ նորէն

երեւաց Աղուանք եւ դնաց պայարեց մի անգամ եւս Տփղիսը: Երկու ամիս նեղելով քաղաքը, վերջապէս տիրացաւ նրան, սպանեց պարսիկ կառավարչին եւ մի վրացի իշխանի, նախապէս հանց նրանց աչքերը, «փոխանակ զի կոյր նկարեցին զպատկեր նորա»: Անխարկ է վերեւ յիշուած ձաղանքին:

Պաքանը թողեց երկրում իր որդուն եւ ինքը վերադարձաւ: Սա պատգամ զրկեց Պարսից մարզպանին եւ Վիրոյ կաթողիկոսին զալ հնազանդուել իր իշխանութեան: Վիրոյ տատանում էր, մանաւանդ որ մարզպանը փախել էր Պարսկաստան, վախենում էր որ Պարսիկները նորէն իրեն պատեն, եթէ Շաթի կողմն անցնէ: Ժողովուրդը ապաստանեց ամուր տեղերը: Վիրոյ եւս քաշուեց Արցախի լեռները: Դրութիւնը շատ ծանր էր. թշնամու սարսափը եւ միւս կողմէն սովը հարկադրում էր մի հնար գտնել դուրս դալու անորոշ վիճակից: Զարաբերդ ամրոցում խորհուրդ արաւ երկրի մեծածնների հետ, ուր որոշուեց որ կաթողիկոսը գնայ անձամբ ներկայանալու խաղաղ իշխանին: Շաթի բանակը Պարտաւ քաղաքի մօտ էր: Մեծ նուէրներով Վիրոյ ներկայացաւ նրան, յաջողեց ամուրք վազանին եւ ազատել գերիներին (1):

ԺԵ. զլուխը կրում է Վիրոյի ինքնաձեռն ստորագրութիւնը, ուր նկարագրում է սովը եւ սոսկալի ժանտախտը:

ԺԶ. զլ. պատմում է թէ խաբանը զրկեց իր որդուն, Շաթին, զօրավար Զորպան-Թարթանի առաջնորդութեամբ հաւաքելու հարկե-

(1) Կաթողիկոսին օգնեցին քաղցրած գերիներին որոնելու խաբանի կողմէն նշանակուած մարդիկ, այս յայտնիս զորս թուրքինս անուանեն: Ընդգծած բառս, որքան մեզ յայտնի է, առանց մեկնութեան է: Մեզ բւում է որ խաղաղ բառ է եւ պաշտօնէութեան կոչում: Աւարաց խաբանի մէկ ներկայացուցիչը հետքում փախաւ կոչում էր *round-down-os*, Յուստինիան Բ. օրով 710 թուերին, ըստ Թեոփանի, էջ 579: Մեզ բւում է որ նայն բառն է ինչ որ հայացրած թուրքին, փոխանակ ք(ու)նդունի:

1) Ռոմվիհ, Սերէոսի մօտ Ռոմվիհան (էջ 94, ոչ Ռոմ վեհան, էջ 79 ձոռն վեհան, կարգալ Ռոմվեհան), Թեոփանի մօտ *Razarts* որ աղաւաղուած է: Ռոմվէն պարբեր ձեւն է պարսկերէնի՝ Ռուգբէ, որ նշանակում է բաւացի զլաւորեայ, այսինքն բարեբախտ:

րը որ տալիս էին Աղուանցիք Պարսիկներին: Ծա՛րվարազ մի գուռով դրկեց նրանց դէմ, բայց անյաջող: Ուսագարները յաղթեցին եւ վճռեցին ձեռք դնել նաեւ Հայոց երկրի վրայ: Այս միջոցին լուր եկաւ խաքանից որ ընտանեկան կոխներ կան եւ Ծա՛րվար պէտք է անմիջապէս վերադառնար: Հետաքրքրական է Ծա՛րվարագի ճառը կամ հրապարակասուլթիւնը, ինչպէս պատմագիրն է արտայայտուած, ուղղուած իր զօրքերին, ուր ակնարկուած է թէ կարող է կտրել «գլատոււիղս Սասանականին» եւ ինքը թափաւորէ: Յիշուած է պարծանքով որ ինքն էր որ վանեց «դորդին Հոռմելայք, աշխինքն կայսեր, եւ աթմ կարող է փշրել հիւսիսականներին: «Եւ զիսմբ ոչ փրկեաց զնոսա զիսցիկն իւրեանց յոր յուսացեալն էին իսաղաւրի ի ձեռին եւ դռուէին (եւ ո՛չ թէ «զգուեն»), ինչպէս տպուած է) ի գիրկս, որպէս ժանուկ ընդոնին իւրեանց»:

Նիկիոյի պատրիարքը պատմուած է որ Զեբու խաքանը կայսեր ներկայացրեց, 626 թուի տեսակցութեան միջոցին, իր որդուն որ շատ մատաղ էր. եւ կայսրն առաւ նրան իր ձկնեւրի վերայ եւ փայտից: Թուում է թէ մեր պատմագիրը գիտէ այս գէպը որքն ակնարկուած է Ծա՛րվարագի բերանով: խաքանի որդին Ծա՛րն էր, եւ նրա հասցէին է ուղղուած Ծա՛րվարագի խօսքերը թէ ի՞նչ օգուտ տուաւ կայսեր իր դիւցիւրը որին զգուած էր որպէս իր ընդոնին ժանուկ:

Մեր պատմագիրը գիտէ որ արքայորդին ժանուկ էր, ուստի գրում է՝ «Թողեալ զօրս պատերազմողս ի ձեռս որդուս իւրոյ Ծա՛րայ հանդերձ դաստիարակօք» (ԺԻ գլ. 1):

Գիտէ նաեւ որ Ծա՛րվարագ թագաւորել է: Կաւատի մեռաւ 5 ամսից յետոյ (լստ Սեբեոսի՝ 6), ուրեմն թագաւորեց 628 Փետր. 24ից մինչեւ Օգոստոս: Նրա յաջորդ Արտաշիւր ըստ Թէոփանէի (էջ 504) իշխեց միայն 7 ամիս, բայց Միքայէլ Ասորի տալիս է նրան մի տարի եւ տասն ամիս 1): Մեր պատմագիրն եւս, թուում է, նոյն տեղեկութիւնն ունի: Արտաշիւրից յետոյ Ծա՛րվարագ զբաւեց դահլը, թէեւ երկար չվայելեց

եւ սպանուեց հաղիւ երկու ամիս թագաւորելուց յետոյ:

Ծա՛րվարագի «հրապարակասուլթիւնը» Կաւատի օրով էր, ուրեմն 628 թ., երբ նա տաւ կուրն չէր որոճում փառասիրական ձգտումներ: Պատմագիրը անշուշտ յետին թուով է նրա բերանը դնում թէ կարող է վերջ տալ Սասանեան տան եւ ինքը թագաւորել:

Այսպէս, քննած դրուագի, աշխինքն երկրորդ դրէի թ. — ԺԶ գլուխներ, հիմը միանգամայն պատմական է: Ընտիր տեղեկութիւնները սակայն ազատ չեն ինչ ինչ թերութիւններից: Կան հակաժամանակեայ կէտեր, կան չփոթութիւններ: Ակնհայտ է որ հեղինակը օգտուել է վատահետի աղբիւրներից եւ թերութիւնները, թերեւս, վերագրելի են իրեն:

Այն կարծիքն էինք յայտնել որ քուն աղբիւրը հաւանօրէն Վիրոյ կաթողիկոսի յիշատակարանն է: Վենետիկի բանասէրը ծառայել է եւ այս ենթադրութեան դէմ այն հիմամբ որ Վիրոյ չէր կարող իրեն մասին գրել «այդ համաճարի եւ իմաստուն»: Առարկութիւնս պարզամիտ է: Օգտուել չի նշանակում արտագրել եւ մեր մտքը հեռու էր Վիրոյի գրութեան պատճէն համարել ինչ որ մեզ աւանդում է Կաղանկատուացին:

Մենք մնում ենք մեր կարծիքին: Վիրոյի մի յիշատակարանը հասել է մեզ Կաղանկատուացու ընդօրինակութեամբ. «Եւս Վիրոյ Աղուանից եւ Լիփնաց եւ Զողայ կաթողիկոս թողում ասել» եւայլն (ԺԵ): Այստեղ Վիրոյ նկարագրում է սքսկալի սովի եւ ժանտ ցաւը որպէս հետեւանք պատերազմների: Վերեւագրի մէջ յիշուած է եւ «զերութիւն», բայց այս մասին ոչինչ չկայ ընդգրկում: Հաւանօրէն յիշատակարանը թերի է: Վիրոյ գլխաւոր գերակատարն էր խաքանի արշաւանքների միջոցին, անձամբ գնաց նորա մօտ եւ թէթեւացրեց երկրի դրութիւնը: Հնարաւոր է որ նա զրիչ առնէ ձեռը ճառելու սովի եւ հիւանդութեան մասին, առանց խօսելու իր ատարկութեան վրայ: Ի՞նչ ատթիւ պիտի դրած լինէր երեք զօրավարների մասին, ինչպէս ինքն է արտայայտուած — «սովն եւ սուրն եւ մահն», եթէ ոչ խաքանների արշա-

1) Michel le Syrien, II, p. 410 (Chabitt.)

ւանքներէ եւ իր կատարած փրկարար գերէ: Այս դրուադի մէջ կաւատ ներկայացրած է համակրելի դժեբով, մինչդեռ արինաբբու մէկն էլ նա էր որ սպաննց ոչ միայն ճօրը, այլ եւ բոլոր եղբայրներին, թուով 40: Սակայն Վիրոյի համար կաւատ մեծ բարեբար էր, «ոգորմած», որպէս պատմաւ իր աղատութեան: Կաղանկատուացու աղբիւրն այս կէտում Վիրոյի ենթադրեալ գրութիւնն է:

Տեսանք որ մեր պատմագիրը խոստանում է սկսել 625ից, բայց սկսում է 614ից: Մեզ թւում է որ խոստումն անուշած է Վիրոյի յիշատակարանից: Վիրոյի նպատակն է եղել պատմել ինչ որ ինքն է կատարել 628 թուին խաբանի մօտ, եւ բնականօրէն պէտք է տեսել խօսել խաղաղների առաջին արշաւանքի մասին, եւ սկսել ուրեմն 626 թուից:

Իսկ մեր պատմագիրն իր կողմից աւելցրել է Ժ եւ ԺԱ գլուխները որ ծրագրից դուրս են: Այսպէս միայն կարելի է մեկնել խոստումի եւ գործի մէջ եղած անհետեւողականութիւնը:

Ա գրքի ԺԼ գլուխը քաղուած է Եղիշէից, բայց մեր պատմագիրն աւելացրել է Վաչէի անունը որ անծանօթ է Եղիշէին եւ Ղաղարին: Երկրորդ գրքի Գ. գլուխը Կորիւնից է, բայց վերջին կտորը՝ խորենացուց: Հետեւապէս եւ Վիրոյի յիշատակարանից քաղած տեղեկութիւններին կարող էր կցել ուրիշները:

Չարմանալի պիտի չթուէ որ Վիրոյին չէ յիշում որպէս աղբիւր: Յիշեալ քաղուածների աթիւ եւս չեն յիշատակում ո՛չ Եղիշէ եւ ոչ Կորիւն: Բ գրքի ԻԺ գլուխը Խարաշլի մասին այլ աղբիւր չունի քան Յովկէլի նամակը (Լ) նոյն տիւթի վերաբերեալ: Ինքը պատմագիրը՝ ախպէս է պատմում, կարծես անկախ է Յովկէլից, սակայն բաւական է հա-

շտոտի մս մօրոյն շտգոյնաբոյն յատորդքի մասն աշտեղից է առնուած, միայն դրական համեմէն է իրենը: Յովկէլի նամակը բրնձում է երեք էջ, իսկ պատմագիրը նիւթը ընդարձակել է դրական թարմատարներով մինչեւ կրկնակի ծաւալը: Հաւանօրէն նոյն կերպով է վարուել եւ Վիրոյի յիշատակարանի հետ: Հ. Հացուէնի նկատում է որ որպէս յիշատակարան՝ շատ երկար է: Անշուշտ: Սակայն մեր առաջ Վիրոյի քնադիրը չէ, այլ մի չարագործութիւն՝ հիմնուած Վիրոյի տեղեկութիւնների վերայ:

ԺԵ գլխում որ կրում է Վիրոյի անունը ուշադրաւ է հետեւեալ տեղը. «Այլ օրինակ մերոց փորձութեանցս ոչ կարիմք դառնել, բայց միայն զաւելի Երուսաղէմի է Վեսպասիանոսէ եւ Ի Տիտոսէ»:

Այս շունչը զգալի է եւ Թ գլխի բացաղանչութեան մէջ, «ո՛վ սքանչելի պատմութեանս... որում ո՛չ համեմատ է ո՛չ դարուցն առաջնոց նշանագիրք» եւ այլն, ինչպէս եւ ԺԶ գլխի համեմատն համեմատութեան մէջ. «Մի՛թէ առաւել իցին քան զընկղմելն Փարաւոնի» եւ այլն:

Ուշադրաւ են նաեւ Վիրոյի խօսքերը՝ ուղղուած Չարաբերդի ժողովականներին. «Արք եղարք, դուք ինքնին գիտէք զիարաւածս մեծամեծս, զաի եւ զդադումն անյաջ եւ անողորմ սրոյն որ վասն մեղաց մերոց առաքեցաւ մեզ եւ ընկղմեաց յանկարծակի զանձինս մեր» (ԺԴ գլ.):

Այս խօսքերը յիշեցնում են նախարանի այն տողերը որ քննեցինք վերեւ, եւ դուցէ եւ ազդել են տողերի չլղինակի վերայ, եթէ իրօք Վիրոյի յիշատակարանից են առնուած եւ ո՛չ թէ մեր պատմագրի թելադրութիւնն է:

խաղաղ իշխանին ներկայանալու տեսարանը նկարագրուած է ակնաստեսի գրչով եւ կարծում ենք արտագրուած է Վիրոյի յիշատակարանից: Պատմագիրը փոխել է միայն առաջին դէմքը երրորդի, պահելով պատահաբար սկզբի «տեսաւ», եթէ միայն սրբագրելու չէ «տեսան»։ Այնուհետեւ ամէն տեղ երրորդ դէմքով է պատմում, ինչպէս՝ «եւ իբրեւ մօժէին գնուա»... «եւ փոխեալ ի նոցանէ»... «նստել նոցա».

(1) Կարծում եմ որ նախարանի մէջ նահանգների հաշիւը եւ հայ քուակամը եւս մեր հեղինակի գիտումն կցուածքն է: Ցաջորդ գլուխներում ժամանակն որոշում է խարովի եւ Արտաշի քագադորութեան տարիներով:

... «Իջուցին զմոսս» եւալին: Մի տեղ կար-
գացուում է՝ «զընծայ... բարձեալ ի բաղկաց
մերոց»: Սխալ ըմբերցում է եւ անիմատս:
Վերոյ բերել էր ընծաները՝ դարսած «կահա-
վարից եւ սայլից» վերայ, երբ մտնում են իշ-
խանի մօտ, ընծաները առան բազուկների վե-
րայ, այսինքն ընդունում են ընծաները եւ միայն
կաթողիկոսին ներկայացնում իշխանին: «Քարձ-
եալ ի բաղկաց մերոց» սխալ է. պէտք է կար-
դալ՝ «բարձեալ ի բաղկաց վերայ»: Կաղանկա-
տուացու աթմեան հրատարակութիւնը, Պարե-
զի թէ Մոսկուայի, վիստում է նման սխալ ըն-
թերցումներով:

Մի տպաւորութիւն է որ Կաղանկատուա-
ցին ինչ որ գիտէ Վերոյի գործունէութեան
մասին՝ պարտական է Վերոյի ենթադրեալ յի-
շատակարանին: Այս է պատճառը որ նա չգիտէ
թէ երբ եւ ի՞նչ հետագայ պայմանների մէջ
մեռաւ Վերոյ: Նրա գրուածական խօսքերը կա-
թողիկոսի հասցէին յատուկ աղբիւր ունենալու
պէտք չունին: Սովորական գովեստ է. «Հան-
ճարեղ իմաստուն, զօրութիւն ի բանս» թէ՛ Թա-
ղաւորների հետ խօսելու համար եւ թէ՛ ռա-
միկներին: «Մանաւանդ ի Թարգմանութեան յեղ-
ունի Պարսից վարժեալ ամս քսան եւ հինգ
ի դիպահնոյ առ դրանն Ոսորովում»: ուղում է
ասել որ պարսկերէն լաւ սովորել էր 25 տարի
Պարսից արքունիքում մնալով: Այս թիւը քննու-
թեան պէտք ունի, դոնէ մեզ վստահութիւն չի
ներշնչում: Կասկածելի ենք համարում հաշիւի
Վերոյ մասնակցած լինել Աղուանից իշխաննե-
րի ապստամբական շարժումներին ընդդէմ Ոս-
որովի: Թւում է թէ պատմագրի սոսկ ենթադ-
րութիւն է թէ «յանձնակաջ գտաւ ընդ ապստամ-
բողոյ աշխարհին Աղուանից, մանաւանդ որ
ոչինչ չի յայտնում ապստամբութեան էություն
եւ նպատակի վերաբերեալ:

Վերոյից յետոյ, Կաղանկատուացին յիշում
է Ուխտանէս, Եղիազար, Ներսէս, Սիմէոն եւ
Միքայէլ: Իսկ գրքի վերջում հայրապետական
ցուցակի համաձայն Վերոյից յետոյ մինչեւ
Ուխտանէս յաջորդել են Զաքարիա եւ ապա
Յովհանն: Այստեղ նշանակուած են նաեւ կաթո-
ղիկոսութեան տարիները:

Վերոյ 34 տարի

Զաքարիա 17 կամ 15 (1)

Յովհանն 25

Ուխտանէս 12

Եղիազար 6

Ներսէս 17 1/2

Սիմէոն 1 1/2

Միքայէլ 35

Այս թուերը ստուգելու համար հաստատուն
կուտան ունինք Սիմէոնի կաթողիկոսութեան
տարին: Սորա գումարած Ժողովը, որի նպա-
տակն էր «Ձեռնարկ», այսինքն դաւանաբանա-
կան երաշխիք տալ, գումարուեց Հիշրի 85 թ. =
704 յունուարի 14 — 705 յունուար 2 (Գ. Ը.
զլ.): (2) Ժողովը գումարուած է հաւանորէն
Սիմէոնի գահակալութեան տարին, 704 թուին:
Այստեղից մեկնելով կը ստանանք նախորդ կա-
թողիկոսների համար հետեւեալ տարիները մօ-
տաւորապէս.

Սիմէոն 704.

Ներսէս 686 — 704.

Եղիազար 680 — 686.

Ուխտանէս 668 — 680.

Յովհանն 643 — 668.

Զաքարիա 626 — 643, աւելի ճիշդ՝
628 — 643.

Վերոյ 594 — 628:

Վերոյի նախորդէն էր Աբաս որ գահակալեց
551 թուին եւ կառավարեց 44 տարի, ուրեմն
551 — 596 (Բ. Դ.):

Կարծես հետեւողական են թիւերը: Սա-
կայն Վերոյի նկատմամբ գոնէ անընդունելի,
քանի որ գիտենք որ նա գերութիւնից դարձաւ
Կառաւոր օրով 628 թուին (3), եւ կենդանի էր
տակաւին 630ին: Հարկաւ, կարելի է ուղղել այս
անհարթութիւնը, հաշուելով Վերոյի գահակա-
լութիւնը Աբասից յետոյ՝ 596 մինչեւ 630:

Սակայն ուրիշ գծաւարտութիւն կայ: Զաքա-

1) Ինչպէս ունի Կիրակոս (էջ 101) որ ար-
տագրում է կաթողիկոսներին ցուցակը:

2) Աղըքքեր տրուած է եւ հայ թուական
148=699, որ սխալ է եւ յետոյ աւելցրած է.
հարազատ է Հրոտից ամսուամ յիշատակութիւ-
նը = մայիս 704 թ.:

3) Ամուծած է Բ զիրք ԹԸ գլխից:

րիա կաթողիկոսի մասին ցուցական ունի հետևեալ տեղեկութիւնք. «Սա յերաշխի սա գմեծ քաղաքն Պարտաւ, եւ աթօթիւք իւրովք գերծոյց ի գերութենէ զբազմեմ անձինս: Եւ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւննաց զՎրդաճէս ումն անուն յանհաւանութեան Հայոց»: (1)

Արդ Սիւննաց եպիսկոպոս Վրթանէս ապրում էր Զ. դարու երկրորդ կէտին, ինչպէս երևում է Յովհաննէս Գարեղնացի կաթողիկոսի թղթից՝ ուղղուած այս եպիսկոպոսին (Գիրք քղթոց, էջ 78): Յովհաննէս կաթողիկոս մեռաւ Կ. Պոլսի 574 թուին: Հետեւաբար Վրթանէս 574ին արդէն եպիսկոպոս էր եւ ուրեմն Զաքարիա Աղուանից կաթողիկոսն եւս պէտք է գահի վերայ լինէր այդ ժամանակները, այն ինչ յայտնի է Գարեղնացու մի ուրիշ թղթից, որ այդ ժամանակ Աղուանից կաթողիկոսն էր Արաս (Գիրք քղթոց, էջ 81 եւ որտեղից օրինակել է Կաղանկատուացի, Բ գիրք):

Մի ուրիշ անպատահութիւն: Կաղանկատուացին Բ գրքի Ժ զլիք մէջ յիշում է զբաժնայ ոմն անուն Զաքարիա, այր սուրբ որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցւոյն, հեղ եւ հաճաբար, որ եղ զանձն իւր ի վերայ նոցա եւ երդմամբ, ազգի ազգի հնարիւք զերծոյց զբաղում անձինս քրիստոնէից աթօթիւք իւրովք եւ րաշխաւորեալ զնոսա, նաեւ զՀրէից եւ զհեթանոսաց: Ուստի յետոյ գովեցաւ զօրծ նորա եւ վկայեալ յամենեցուն կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն արքայոյն Ազուանից»:

Անտարակոյս է որ խօսքը նոյն Զաքարիայի մասին է եւ ցուցակը, տեղեկութիւնք քաղուած են այստեղից: Սակայն Պարտաւի այս քահանայ զործում էր 624 թուին, ըստ մեր պատմագրի, եւ գերիները Հերակլի բերած գերիներն էին:

Թէոփան (էջ 475) հաւատացնում է որ Հերակլ՝ Ատրպատականի առաջին արշաւանքից, 623 թուին, վերադարձաւ ձմեռելու Աղուանք, բերելով հետը 50 հազար զերի, որոնց մարդասիրաբար աղատ արձակեց: Հետեւաբար Զաքարիայի կաթողիկոսութիւնը պէտք է աւելի ուշ լինէր, Վիրոյից յետոյ: Այս զէպքում նա չէր կարող Վրթանէսի ձեռնադրողը լինել: Պէտք է հրաժարիլ այս տեղեկութիւնից:

Պատմութեան մէջ Զաքարիա եւ Յովհաննէս չեն յիշուում եւ Ռիտանէս գահի վերայ է Կոստանդի 19րդ տարին, 660 թուին, այն ինչ ցուցակի տուեալների համաձայն միայն 668ին կարող էր գահակալած լինել: Փորձեր անել հաշտեցնելու հակասական տեղեկութիւնները անօգուտ է:

Հաւանական է որ Վիրոյի վախճանած լինի 630ի վերջերը կամ 631, ամէն պարագային Շաթրի հեռանալուց քիչ յետոյ, որով եւ կը բացատրուի որ իր յիշատակարանի մէջ ակնարկ չկայ 630ից յետոյ կատարուած զէպքերի մասին:

Ինչ վերաբերում է Վիրոյի գերութեան, 25 տարին չափազանցուած է: Պատմագրի հաշուով գերութիւնը տեղի պիտի ունեցար ինի 628—25—603:

Սակայն քաղաքական բնդհանուր կացութիւնը հիմ չէ տալիս ենթադրելու որեւէ ապստամբական շարժում Աղուանքում, ոչ էլ Հայաստանում: Գիտենք որ Ռոբորդ գերեց 611 թուին Յովհան կաթողիկոսին, որ Յունական Հայաստանի հովիւ էր: Ի նկատ առնելով որ Աղուանք այդ միջոցին քաղկեդոնական հակումներ ունէին, թերեւս Վիրոյ եւս ստուած լինի եւ վիճակուած Յովհանի բախտին:

Ն. ԱՌՈՆՏ

1) Ամուսնաց է Բ գրքի ԻԸ զլիքից:

(Շաբուսակիի)

